

Pradziejowe wieże północy:
brochs i epoka żelaza w Szkocji

Cezary Namirski

Pradziejowe wieże północy:
brochs i epoka żelaza w Szkocji

hominini

Redaktor prowadzący
Michał Jacek Baranowski

Redakcja i korekta
Joanna Kłos

Na okładce
Broch Mousa (Szetlandy),
widok od południowego wschodu. Fot. C. Namirski;
plan i przekrój *broch Mousa*, za J.N.G. Ritchie (1998)

Recenzent
Prof. dr hab. Wojciech Blajer
(Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Marka Homini jest częścią
Wydawnictwa Benedyktynów Tyniec.

ISBN 978-83-8205-321-0

Wydanie pierwsze – Kraków 2025

© Copyright by Cezary Namirski
© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel.: +48 534 037 299; +48 (12) 688 52 95
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa
Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

*Koleżankom i Kolegom – opiekunom ekspozycji
Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej*

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
1. Geografia Szkocji	13
2. Historia badań nad <i>brochs</i>	17
3. Epoka żelaza w Szkocji (ok. 700 p.n.e. – 800 n.e.) – zarys.	25
3.1. Wczesna epoka żelaza (ok. 700–300 p.n.e.).	26
3.2. Środkowa epoka żelaza (ok. 300 p.n.e. – 550 n.e.).	32
3.3. Późna epoka żelaza (ok. 550–800 n.e.)	52
4. Geneza i chronologia <i>brochs</i>	59
5. Architektura <i>brochs</i>	73
5.1. Wymiary	73
5.2. Przestrzenie w murach	75
5.3. Piętra i zadaszzenia	80
5.4. Wejścia	82
5.5. Studnie	82
5.6. Budowle towarzyszące	84
5.7. Wznoszenie <i>brochs</i>	85
6. Funkcje <i>brochs</i>	89
7. <i>Brochs</i> w późniejszych okresach	95
8. Inne formy monumentalnej architektury epoki żelaza w Szkocji	101
8.1. Forty (<i>hillforts</i>).	101
8.2. <i>Duns</i>	110
8.3. Domy kołowe (<i>wheelhouses</i>)	116
8.4. <i>Souterrains</i>	118
9. Katalog wybranych <i>brochs</i>	123
9.1. Szetlandy	123
9.2. Orkady	146
9.3. Caithness i Sutherland	169
9.4. Wyspy Lewis i Harris (Hebrydy Zewnętrzne)	219
9.5. Wyspa Great Bernera (Hebrydy Zewnętrzne)	228
9.6. Wyspa North Uist (Hebrydy Zewnętrzne)	230
9.7. Wyspa South Uist (Hebrydy Zewnętrzne)	233
9.8. Wyspy Barra, Vatersay i Pabbay (Hebrydy Zewnętrzne)	236

SPIS TREŚCI

9.9. Wyspa Skye (Hebrydy Wewnętrzne)	244
9.10. Wyspa Raasay (Hebrydy Wewnętrzne)	273
9.11. Wyspa Tiree (Hebrydy Wewnętrzne).	275
9.12. Wyspa Mull (Hebrydy Wewnętrzne).	281
9.13. Wyspa Lismore (Hebrydy Wewnętrzne)	286
9.14. Wyspa Jura (Hebrydy Wewnętrzne)	289
9.15. Wyspa Islay (Hebrydy Wewnętrzne)	290
9.16. Ross and Cromarty (część lądowa).	290
9.17. Invernesshire (część lądowa)	295
9.18. Angus	301
9.19. Stirlingshire i Falkirk	304
9.20. Fife	312
9.21. Galloway.	314
9.22. South Lanarkshire	318
9.23. Scottish Borders	318
Prehistoric Towers of the North: Brochs and the Scottish Iron Age (summary)	325
Bibliografia	331
Wykaz ilustracji i map.	349
Fotografie	361

WSTĘP

W południowej części archipelagu Szetlandów, położonego 170 km na północ od wybrzeża Brytanii, znajduje się niewielka wyspa Mousa. Jest ona niezamieszkała i liczy mniej niż milę kwadratową powierzchni, a jej brzegi widoczne są z Mainland, głównej wyspy Szetlandów. To właśnie na tej niepozornej skalistej wysepce, będącej bezpieczną przystanią dla kolonii fok i licznych gatunków ptaków, znajduje się jeden z najcenniejszych pradziejowych zabytków Szkocji. Na wysokość ponad 13 m wznosi się tam masywna wieża z epoki żelaza, która co roku przyciąga na Mousę turystów przyprawiających łodzią z Leebitten. Ta kolista budowla jest jedynym w całości zachowanym *broch*.

Terminem tym określa się wieże wznoszone na przełomie er w Szkocji, zwłaszcza na archipelagach Hebrydów, Orkadów i Szetlandów, a także na terenie północnych hrabstw Caithness i Sutherland. Krajobraz północnej Brytanii znaczyły niegdyś setki *brochs*, lecz jedynie nieliczne przetrwały w dobrym stanie, dając świadectwo zdolności ich budowniczych oraz będąc symbolem jednego z najbardziej fascynujących okresów w dziejach Szkocji – epoki żelaza.

Epoka żelaza w Szkocji (ok. 700 p.n.e.–550/800 n.e.) jest bardzo specyficzna, nie tylko na tle europejskim, ale i brytyjskim, w dużym stopniu różni się od tego samego okresu na terenie obecnej Anglii. Tutejsze kultury doświadczyły wpływów rzymskich w rozmaitym, ale na ogół stosunkowo niewielkim stopniu – do cesarstwa włączona została, i to tylko przejściowo, południowa część Szkocji, opanowana przez wojska cesarza Antoninusa Piusa ok. 140 r. n.e. Położenie geograficzne i polityczne ziem szkockich w epoce żelaza sprzyjało ukształtowaniu się na nich charakterystycznych form architektury oraz kultury materialnej, w wielu przypadkach unikalnych w skali Wysp Brytyjskich i Europy. *Brochs*, będące jednym z najbardziej rozpoznawanych typów budowli szkockiej epoki żelaza, występują na Orkadach, Szetlandach, w północnych hrabstwach Szkocji (Sutherland i Caithness), na Hebrydach oraz (w mniejszej liczbie) w południowych regionach określanych jako Lowlands. Choć różnią się między obszarami występowania, wieże te budowano według podobnych koncepcji architektonicznych. Szacunki liczby znanych *brochs* są rozmaite – wahają się od ok. 100 do 700. Tak duże różni-

ce są spowodowane słabym stanem zachowania wielu obiektów, których nie można jednoznacznie zidentyfikować jako *brochs*, oraz różnicami w klasyfikacji niektórych zabytków u poszczególnych autorów.

Monumentalne budowle epoki żelaza w Szkocji, choć stosunkowo mało znane poza Brytanią, fascynowały brytyjskich podróżników i badaczy od stuleci. W 1760 r. biskup Richard Pococke szczegółowo opisał nieistniejącego już *broch* Dun Alascaig, nazywając go „osobliwym kolistym piktyjskim zamkiem”¹, zaś pod koniec XIX w. Joseph Anderson z ówczesnego National Museum of the Antiquaries of Scotland w swoim wykładzie podkreślał, jak unikatowymi dla Szkocji zabytkami są *brochs*². Mimo dekad badań, zapoczątkowanych w antykwarycznej formie jeszcze w XIX w., zabytki te, a przede wszystkim społeczności, które je zbudowały, wciąż pozostają pod wieloma względami zagadkowe. Przyczynia się do tego m.in. lokalna specyfika materiału archeologicznego, skąpość źródeł pisanych oraz wspomniany już bardzo ograniczony stopień wpływów Rzymu na ziemie atlantyckiej części Szkocji.

Temat szkockiej epoki żelaza jest tyleż fascynujący, ile niełatwy do opisanie. Oprócz wyżej wymienionych problemów związanych z obiektywnym stanem źródeł zarówno archeologicznych, jak i pisanych przeszłość szkockiej archeologii pod pewnymi względami utrudnia napisanie wyważonej syntezy pradziejów tej części Brytanii. Liczne stanowiska zostały przebadane wykopaliskowo jeszcze w XIX w. i na początku XX w., w sposób daleko odbiegający od dzisiejszej metodologii prowadzenia badań – w rezultacie wiele cennych informacji na temat zabytków z omawianego okresu, w tym *brochs*, zostało bezpowrotnie utraconych. Nierówna jest też uwaga, jaką poświęcano dotychczas w środowisku naukowym poszczególnym częściom Szkocji. Przykładowo południowo-zachodnia część kraju przez długi czas nie cieszyła się zainteresowaniem archeologów – jeszcze w 2002 r. Iain B.J. Banks nie bez racji stwierdził, że „południowo-zachodnia Szkocja nie wniosła praktycznie nic do naszych dyskusji na temat szkockiej epoki żelaza”³, przy czym ten stan rzeczy był efektem nie braku stanowisk i materiałów, lecz skąpości uwagi poświęconej przez badaczy temu terenowi. Co więcej, niektóre obszary geograficzne oraz zagadnienia badawcze były i niekiedy pozostają zdominowane przez konkretnego badacza, co niejednokrotnie skutkowało w przeszłości brakiem krytycznego spojrzenia i weryfikacji jego ustaleń. Należy też zauwa-

¹ R. Pococke (1887), s. 111.

² J. Anderson (1883), s. 174.

³ I.B.J. Banks (2002), s. 27.

żyć, że w porównaniu z sąsiednią Anglią badacze epoki żelaza w Szkocji rzadko sięgali po zdobycze archeologii postprocesualnej (kładącej większy nacisk na subiektywną interpretację aniżeli oparta na analizie danych archeologia procesualna), czego rezultatem bywało zbyt uproszczone i schematyczne postrzeganie społeczeństw tego okresu. Trzeba też odnotować obiektywne trudności w datowaniu materiału archeologicznego, zauważalne szczególnie na Hebrydach, gdzie niewielka ilość nadającego się do datowania węgla drzewnego, używanie starszego torfu oraz niemal całkowity brak monet utrudniają datowanie kontekstów stratygraficznych⁴.

Problematyka *brochs* i epoki żelaza w Szkocji nie doczekała się dotychczas opracowania w polskojęzycznej literaturze, choć pokrótce wspominali o niej J. Kolendo i J. Okulicz⁵ oraz J. Lewczuk⁶ (*brochs* są też wspomniane w polskim wydaniu książki *Europa przedhistoryczna* J.G.D. Clarka⁷). W związku z tym stanem rzeczy niniejsza książka będzie próbą nie tylko omówienia zagadnienia *brochs*, ale i przedstawienia szerszego kontekstu epoki, w jakiej je wznoszono. Szczególna uwaga poświęcona będzie kontekstowi chronologicznemu wież oraz ich funkcjom i znaczeniu dla interpretacji struktury społecznej w epoce żelaza na ziemiach Szkocji. Co istotne, losy monumentalnych wież związane są z próbami podbicia północnej części Brytanii przez cesarstwo rzymskie, od kampanii Gnejusza Juliusza Agrykoli (79-84 n.e.) po inwazję na południową Kaledonię (jak określają ziemie północnej Brytanii antyczne źródła) za panowania cesarza Antoninusa Piusa, kiedy to niektóre *brochs* zostały prawdopodobnie zniszczone. Jakkolwiek wydarzenia na terenie obecnej Szkocji rozgrywały się na peryferiach antycznego świata, stanowiły one istotny epizod w dziejach Wysp Brytyjskich, a rzymskie wpływy dotarły do poszczególnych obszarów obecnej Szkocji w różnym stopniu. Niektóre *brochs* były wciąż użytkowane we wczesnym średniowieczu, w czasach skandynawskiej kolonizacji atlantyckiej części Szkocji – wzmianki o najlepiej zachowanej pradziejowej wieży (Mousa na Szetlandach) zachowały się w dwóch skandynawskich sagach, co świadczy, że niektóre z wież pozostały istotnymi elementami krajobrazu kulturowego ziem szkockich przez ponad milenium.

Pierwszy rozdział tej książki przedstawia geografę Szkocji ze szczególnym uwzględnieniem obszarów, na których wznoszone były *brochs*. Rozdziały drugi i trzeci poświęcone zostały historii badań nad *brochs* oraz omówie-

⁴ E. Campbell (2002), s. 139.

⁵ J. Kolendo, J. Okulicz (1981), s. 205.

⁶ J. Lewczuk (2009), s. 317.

⁷ J.G.D. Clark (1957), s. 90, 97, 239, 266.

niu epoki żelaza w Szkocji, kreśląc tym samym kontekst kulturowy i chronologiczny dla dyskusji o pradziejowych wieżach. Rozdziały czwarty, piąty i szósty dotyczą odpowiednio genezy i chronologii, architektury oraz funkcji *brochs*, podczas gdy w rozdziale siódmym przybliżone zostanie zjawisko wtórnego wykorzystania wież w kolejnych epokach. Niezbędne uzupełnienie stanowi zawarte w rozdziale ósmym omówienie innych form monumentalnej architektury epoki żelaza w Szkocji, których relikty bez wykopalisk często są trudne do odróżnienia od *brochs* w terenie. Rozdział dziewiąty stanowi katalog wybranych stanowisk z pozostałościami wież – ich selekcja była niezbędna m.in. ze względu na niepewną klasyfikację wielu obiektów oraz różnice w ich interpretowaniu przez poszczególnych badaczy.

Do fascynacji autora zagadnieniem *brochs* oraz szkocką epoką żelaza przyczynił się m.in. udział w wykopaliskach archeologicznych prowadzonych w 2011 r. pod kierownictwem Johna Barbera na *broch* Thrumster Mains (Caithness). Pragnę podziękować temu wybitnemu znawcy tematyki *brochs* za jego pomoc i życzliwość. Jestem wdzięczny Lesowi Hamiltonowi, Marcowi Calhounowi oraz Sandy'emu Gerrardowi za udostępnienie fotografii szeregu obiektów z Orkadów, North Uist i wyspy Skye, jak również prof. Ianowi Armitowi z University of York za zgodę na wykorzystanie jego ilustracji. Wśród osób, którym pragnę szczególnie podziękować, są także dr John Holliday z Tiree's Historical Centre, który udostępnił mi niepublikowane materiały związane z epoką żelaza na wyspie Tiree, dr Fraser Hunter i Bethany Simpson z National Museum of Scotland w Edynburgu, którzy udostępnił mi zabytki z *broch* Torwoodlee, oraz Rob Daly, przewodnik na wyspie Barra, który pomógł mi w dostępie do materiałów związanych z epoką żelaza na tej wyspie. Pragnę szczególnie podziękować prof. Wojciechowi Blajerowi oraz drowi Michałowi Jackowi Baranowskiemu za cenne uwagi, zespołowi Wydawnictwa Homini za pracę włożoną w wydanie niniejszego opracowania oraz zawsze wspierającym mnie Rodzicom.

Mam nadzieję, że książka ta nie tylko przybliży czytającym zagadnienie *brochs* i epoki żelaza w północnej części Brytanii, ale też zachęci do odwiedzenia Szkocji, która wyróżnia się tak wspaniałymi krajobrazami, oraz zapoznania się z jej bogatym archeologicznym dziedzictwem. Z myślą o tym umieściłem w katalogu *brochs* współrzędne poszczególnych obiektów oraz mapki lokalizacyjne, które ułatwią dotarcie do opisanych zabytków.